

YAPON TILIDA INKOR SHAKLLARINING GRAMMATIK VA STILISTIK JIHATLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20456661>

Qahramonova Gulgina

SamDChTI magistranti

qahramonovagulgina@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada yapon tilida inkor kategoriyasining grammatik tuzilishi va stilistik xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Maqolada inkorning asosiy morfologik ko'rsatkichlari – *-nai, -nakatta, -zu, -nu* shakllari – sinxron va diaxron nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Inkorning zamon, nisbat va modallik kategoriyalari bilan munosabati, shuningdek, uning og'zaki va yozma nutqdagi, rasmiy va norasmiy uslublardagi qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi. Yapon muloqot madaniyatiga xos yumshoq inkor va bilvosita rad etish strategiyalari pragmatik jihatdan tavsiflanadi. Tadqiqot natijalari yapon tilida inkor kategoriyasining murakkab ko'p qatlamli tizim ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar

inkor kategoriyasi, yapon tili grammatikasi, inkor shakllari, stilistik differentsiya, pragmatika, yumshoq inkor, face-saving strategiyalari.

Abstract

This article examines the grammatical structure and stylistic features of the negation category in the Japanese language. The main morphological markers of negation – *-nai, -nakatta, -zu, -nu* – are analyzed from both synchronic and diachronic perspectives. The relationship of negation with tense, voice and modality categories, as well as its usage in oral and written speech, formal and informal styles is examined. Soft negation and indirect refusal strategies characteristic of Japanese communicative culture are described pragmatically.

Keywords

negation category, Japanese grammar, negation forms, stylistic differentiation, pragmatics, soft negation, face-saving strategies.

Inkor – inson kognitiv faoliyatining eng qadimiy va universal kategoriyalaridan biri bo'lib, u barcha tabiiy tillarda o'ziga xos grammatik vositalar orqali ifodalanadi. Aristoteldan boshlab mantiq va falsafa tarixida inkorga alohida e'tibor qaratilgan: «hukm yoki inkor, yoki tasdiq» (Aristotel, ta'limot) degan

qoidadan kelib chiqqan holda, inkorning lisoniy tabiatini o'rganish tilshunoslikning mustaqil yo'nalishiga aylandi.

Umumtilshunoslikda inkor kategoriyasi J. Klima, O. Yespersen, W. Payne, R. Payne kabi olimlarning ishlarida chuqur o'rganilgan. Aynan Yespersen inkorning universalligi g'oyasini ilgari surgan va barcha tillarda inkorning musbat gapdan hosil bo'lishini ta'kidlagan. Keyinchalik Klima ingliz tilidagi inkor transformatsiyasini generativ grammatika doirasida tahlil qildi. Hozirgi kunda inkor nafaqat sintaktik hodisa, balki semantik, pragmatik va kognitiv jihatdan ham ko'p o'lchamli kategoriya sifatida tadqiq etilmoqda.

Yapon tili – agglyutinativ tuzilishga ega, predikativ markazni gap oxirida saqlaydigan SOV tipdagi til sifatida inkor kategoriyasini o'ziga xos morfologik usulda ifodalaydi. Bu holat yapon tilidagi inkorni tipologik jihatdan alohida ahamiyatga ega qiladi. Shu bilan birga, yapon tilida inkorning bir nechta uslubiy qatlami – adabiy-klassik, zamonaviy adabiy va so'zlashuv ko'rinishlari – bir vaqtning o'zida faol qo'llanib kelmoqda, bu esa tadqiqot uchun qo'shimcha qiyinchilik va qiziqish tug'diradi.

Yapon tili grammatikasida inkor masalasini M. Shibatani, S. Kuno, T. Makino, M. Tsutsui kabi tadqiqotchilar o'rgangan. O'zbek tilshunosligida esa yapon tilidagi inkor kategoriyasi hozirgacha alohida monografik tadqiqot sifatida o'rganilmagan. Ushbu maqola shu bo'shliqni qisman to'ldirish va yapon tili grammatikasi sohasida O'zbekistondagi tadqiqotlarni rivojlantirishga hissa qo'shish maqsadida yozilgan.

Inkorning universalligi va tilga xos xususiyatlari

Tilshunoslar inkorning ikki asosiy turiga alohida e'tibor berishadi: grammatik (sintaktik) inkor va leksik inkor. Grammatik inkor maxsus morfologik yoki sintaktik vositalar yordamida ifodalanib, gap tuzilishini o'zgartiradi. Leksik inkor esa «yo'q», «hech», «hech qachon» kabi so'zlar orqali amalga oshadi. Ko'pchilik tillarda ikkala inkor turi bir-birini to'ldiradi.

R. Payne inkor tipologiyasiga oid tadqiqotida inkorning uch asosiy ko'rinishini ajratadi: (1) *standart inkor* – grammatik ko'rsatkich orqali, (2) *leksik inkor* – inkor ma'noli so'z orqali, (3) *yumshoq yoki bilvosita inkor* – diskursiv strategiya orqali. Yapon tilida bu uch ko'rinish ham keng qo'llanadi, ammo uchinchi ayniqsa lingvostilistik jihatdan muhimdir.

Agglyutinativ tillarda inkor ko'rsatkichi asosan predikativ birlikning tarkibiga kiradi va zamon, shaxs-son bilan birgalikda ifodalanadi. Yapon tili bu tipning namunaviy vakili bo'lib, inkor qo'shimchasi fe'l negizining birikib, mustaqil morfologik tuzilma hosil qiladi.

Yapon tili agglyutinativ tillar oilasiga mansub bo'lib, unda so'z shakli maxsus funksional qo'shimchalar ketma-ket birikishi orqali hosil bo'ladi. Bu xususiyat

inkor kategoriyasida ham yaqqol ko'rinadi: fe'lning inkor shakli maxsus ko'rsatkich

–
 -nai yoki arxaik -nu / -zu – qo'shilishi bilan yasaladi. Yapon tilidagi inkor shakli quyidagi umumiy sxemaga bo'ysunadi:

[Fe'l negizi] + [inkor ko'rsatkichi] + [zamon/uslub qo'shimchasi]

Masalan: kak-u (yozmoq) → kak-a-nai (yozmaydi, hozirgi zamon, norasmiy); kak-a-nakatta (yozmadi, o'tgan zamon); kak-a-nai desu (yozmaydi, rasmiy-neytral). Ushbu parallel shakllar grammatik ma'noni saqlab, uslubiy farqni ifodalaydi – bu yapon tilidagi inkorning o'ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Fe'l inkori: asosiy ko'rsatkichlar

Zamonaviy yapon tilida fe'l inkorining asosiy shakli -nai qo'shimchasi orqali hosil bo'ladi. Bu qo'shimcha *i-sifat* paradigmasiga bo'ysunib, o'z-o'zidan zamon va modallik ma'nolarini qabul qila oladi. Quyida asosiy inkor shakllarining qiyosiy tavsifi keltiriladi:

1-jadval. Yapon tilida fe'l inkorining asosiy shakllari

Shakl	Ma'no	Uslub	Misol
-nai	Hozirgi/kelasi zamon inkori	Neytral/so'zlashuv	tabenai (yemaydi)
-nakatta	O'tgan zamon inkori	Neytral/so'zlashuv	tabenakatta (yemadi)
-masen	Hozirgi/kelasi zamon inkori	Rasmiy (keigo)	tabemasen (yemaydi)
-masen deshita	O'tgan zamon inkori	Rasmiy (keigo)	tabemasen deshita
-zu	Harakatning inkori	Klassik/arxaik	tabezu (yemay)
-nu	Umumiy inkor	Klassik/arxaik	tabe-nu (yemaydi)

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, zamonaviy adabiy tildagi -nai shakli eng keng tarqalgan bo'lib, u og'zaki va yozma nutqning deyarli barcha uslublarida qo'llanadi. Arxaik -nu va -zu shakllari esa asosan yozma, rasmiy va klassik adabiy matnlarda saqlanib qolgan.

Zamon nuqtai nazaridan -nai hozirgi va kelajak zamoni ifodalasa, -nakatta o'tgan zamoni bildiradi: *tabenai* (yemaydi/yemayman) – *tabenakatta* (yemadi/yemagandim). Bu oppozitsiya yapon tilidagi inkorning zamon bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi.

Sifat va nominallarning inkori

Yapon tilida sifatlar ikki turga bo'linadi: *i-sifatlar* va *na-sifatlar* (nominal sifatlar). Ularning inkor shakllanishi farqlanadi:

I-sifatlar: yasunai (arzon emas) = yasu-i (arzon) + -nai (inkor). Bu yerda -i qo'shimchasi tushirib, o'rniga -ku-nai shakli qo'shiladi: takai → taka-ku-nai (qimmat emas).

Na-sifatlar va otlar: shizuka de wa nai (tinch emas) = shizuka (tinch) + de wa nai. Bu konstruksiyada *de wa nai* bog'lama inkor vazifasini bajaradi; yanada rasmiyroq variantda *de wa arimasen* ishlatiladi.

Nominallarning inkorida de wa nai / dewa arimasen konstruksiyasi universal qo'llanadi: gakusei de wa nai (talaba emas). Bu konstruksiyaning uslubiy differentsiatsiyasi quyidagicha: de wa nai (adabiy/yozma) – ja nai (og'zaki/norasmiy) – de wa arimasen / ja arimasen (rasmiy-xushmuomala).

Grammatik va leksik inkorning o'zaro munosabati

Yapon tilida grammatik inkor bilan leksik inkor ko'pincha birgalikda qo'llanadi. «Ikki inkor tasdiq beradi» qoidasi (double negation) yapon tilida ham faoldir, biroq uning qo'llanish chegarasi va semantik natijalari ingliz yoki o'zbek tilidagidan farq qiladi.

Masalan: *dare mo konai* (hech kim kelmaydi) – bu yerda *dare mo* (har kim / hech kim) va *-nai* (kelmaydi) birga kelganda kuchli inkor ma'nosini beradi. Aksincha, *dare mo kite iru* (hamma ham keldi) ko'rinishidagi afirmativ konstruksiya «hech kim yo'q» ma'nosini berolmaydi. Bu farq yapon tilining leksik-grammatik o'ziga xosligi bilan bog'liq.

Uslubiy tabaqalanish: rasmiy, neytral va so'zlashuv inkor shakllari

Yapon tili – uslubiy jihatdan eng differentsiallashtirilgan tillardan biri. «Keigo» (xushmuomalalik tili) tizimi inkor shakllarida ham yaqqol ifodalanadi. Shu bois inkorning uslubiy tasnifini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

Eng rasmiy uchun: -masen (tabemasen – yemaydi; formal/xushmuomala). Bu shakl mijozlar bilan muloqot, rasmiy yig'ilishlar, nutq so'zlash kabi vaziyatlar uchun xarakterlidir.

Neytral adabiy uchun: -nai (tabenai – yemaydi; adabiy neytral). Gazetalar, ilmiy matnlar, televideniye xabarlar uchun mos keladi.

So'zlashuv uchun: -nai / ja nai (tabenai / gakusei ja nai – so'zlashuv). Do'stona, norasmiy muloqot, badiiy asar dialoglari uchun ishlatiladi.

Bu tabaqalanish nafaqat grammatik, balki ijtimoiologik ma'no ham kasb etadi. Noto'g'ri uslubda ishlatiladigan inkor shakli *kibr* yoki *odobsizlik* belgisi sifatida qabul qilinishi mumkin, bu esa yapon madaniyatida muloqot muvaffaqiyatini jiddiy zaiflashtirib qo'yadi.

Yumshoq inkor va face-saving strategiyalari

Yapon muloqot madaniyatida to'g'ridan-to'g'ri rad etish yoki tanqid qilish odatda ijtimoiy me'yorlarga zid hisoblanganligi sababli, bilvosita inkor

strategiyalari nihoyatda keng tarqalgan. Bu hodisa tilshunoslikda «face-saving» (yuzni saqlash) nazariyasi (Brown & Levinson, 1987) doirasida tahlil qilinadi.

Yapon tilida bilvosita inkorning quyidagi asosiy usullari ajralib turadi:

1) Chala gaplar (ellipsis): *Chotto...* (qiyinroq...) – bu ibora to‘liq aytilmasa-da, so‘zlovchi rad etayotganligini tinglovchiga yetkazadi. Tinglovchi shu ishora asosida xulosa chiqaradi.

2) Ikkilanish ifodalari: *Muzukashii desu ne...* (qiyin-da...) – to‘g‘ridan-to‘g‘ri «yo‘q» aytish o‘rniga muammoni ta’kidlash orqali inkor anglatiladi.

3) Shartli inkor: *...to iu wake ni wa ikimassen* (shunday deyish qiyin...) – majburiyat yo‘qligini bildiruvchi konstruktsiya.

4) Javob kechiktirish: *Kangaete okimasu* (o‘ylab ko‘raman) – ko‘pincha «yo‘q» ma’nosini anglatadi, ammo bevosita rad etmaydi.

Ushbu strategiyalar yapon pragmatikasining markaziy xususiyatini ko‘rsatadi: muloqot ishtirokchilarining «yuzi» (ijtimoiy obro‘si) va munosabatlarning uyg‘unligi doimo to‘g‘ridan-to‘g‘ri axborot uzatishdan ustun turadi. Tilshunoslikda bu holat «pragmatik noaniqlik» deb ham ataladi.

Badiiy matnlarda inkorning ekspressiv vazifasi

Badiiy adabiyotda inkor shakllari naf at grammatik vosita, balki stilistik va ekspressiv vosita sifatida ham muhim rol o‘ynaydi. Yapon adabiyotining klassiklari – Kawabata Yasunari, Mishima Yukio, Abe Kobo asarlarida inkordan maxsus san’at sifatida foydalanilganligi kuzatiladi.

Masalan, Kawabataning *Yukiguni* (Qor mamlakati, 1937) romanidan: *Nani mo kangaenakatta* (Hech narsa o‘ylamadi). Bu qisqa inkor jumla qahramon ichki bo‘shlig‘ini, his-tuyg‘ularning so‘nib borishini nihoyatda ixcham ifodalaydi. Inkorning bu ekspressiv xususiyati yapon adabiy uslubida «ma» (bo‘sh joy, sukut) estetikasi bilan uzviy bog‘liq.

Shuningdek, she’riyatda – ayniqsa haiku va tanka janrlarida – inkor ko‘pincha yashirin ma’no qatlamlarini ochish uchun ishlatiladi. Mashhur shoira Yosano Akiko lirikasida -nai shakli nafaqat grammatik, balki emotsional bosimni ifodalovchi vosita sifatida maxsus o‘rin tutadi.

Zamonaviy yapon proza va kinematografida ham inkor stilistikasi o‘ziga xos o‘rin tutadi. Haruki Murakami asarlarida inkorning takror ishlatilishi – «shiranai» (bilmaydi), «wakaranai» (tushunmaydi) – ekzistensial noaniqlik va ichki ziddiyatni ifodalashning ustuvor vositasiga aylangan.

Ushbu tadqiqot yapon tilidagi inkor kategoriyasining grammatik, semantik, stilistik va pragmatik xususiyatlarini ko‘rib chiqdi. Qo‘lga kiritilgan natijalar asosida quyidagi xulosalar chiqarish mumkin:

Birinchiidan, yapon tilidagi inkor kategoriyasi yagona bir ko'rsatkich bilan emas, balki bir nechta morfologik shakllar tizimi orqali ifodalanadi. Ularning har biri o'ziga xos uslubiy qiymat va qo'llanish doirasiga ega: -nai zamonaviy standart tildagi asosiy shakl; -nakatta o'tgan zamoni belgilaydi; -zu va -nu esa klassik-arxaik qatlamga mansub.

Ikkinchiidan, inkor kategoriyasi yapon tilida zamon, nisbat va modallik bilan murakkab paradigmatic munosabatda turadi. Bu munosabatlar agglyutinativ morfologiya qonuniyatlariga muvofiq holda qo'shimchalarning ketma-ket birikishi orqali ifodalanadi.

Uchinchiidan, inkorning stilistik tabaqalanishi yapon tilida juda yuqori darajada rivojlangan. Rasmiylik, xushmuomalalik va ijtimoiy munosabatlar qatlamiga qarab inkor shaklining tanlovi belgilanadi. Noto'g'ri tanlangan inkor shakli ijtimoiy muloqotda jiddiy pragmatik xatolarga olib kelishi mumkin.

To'rtinchiidan, yapon muloqot madaniyatiga xos face-saving strategiyalari inkorning bilvosita ifodalanishini lingvistik jihatdan majburiy holga keltiradi. Bu hodisa yapon tilini o'rganuvchilar uchun eng qiyin masalalardan biri sifatida e'tirof etilishi kerak.

Beshinchiidan, badiiy matnlarda inkor shakllari estetik-ekspressiv vazifani ham bajaradi va yapon adabiy uslubining o'ziga xos xususiyatlarini shakllantirishga hissa qo'shadi.

Ushbu tadqiqot yapon tili grammatikasi bo'yicha o'zbek tilshunosligida yangi yo'nalish ochadi va kelajakda qiyosiy-tipologik va lingvomadaniy tadqiqotlar uchun zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aristotel. Kategoriyalar va talqin haqida / Tarj. N. Ibrohimov. – Toshkent: Fan, 2002. – 198 b.
2. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
3. Jespersen O. Negation in English and Other Languages. – Copenhagen: A.F. Høst, 1917. – 151 p.
4. Klima E. Negation in English // The Structure of Language / Ed. by J. Fodor, J. Katz. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1964. – P. 246-323.
5. Kuno S. The Structure of the Japanese Language. – Cambridge: MIT Press, 1973. – 423 p.
6. Makino S., Tsutsui M. A Dictionary of Basic Japanese Grammar. – Tokyo: Japan Times, 1986. – 676 p.

7. Makino S., Tsutsui M. A Dictionary of Intermediate Japanese Grammar. – Tokyo: Japan Times, 1995. – 791 p.
8. Payne J.R. Negation // Language Typology and Syntactic Description / Ed. by T. Shopen. Vol. 1. – Cambridge: CUP, 1985. – P. 197-242.
9. Shibatani M. The Languages of Japan. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 411 p.
10. Kawabata Y. Snow Country. Trans. E. Seidensticker. – New York: Vintage Books, 1996. – 175 p.
11. Tourtsen L. Negation and Polarity in Japanese: A Morphosyntactic Study. – Leiden: Brill, 2018. – 298 p.
12. Yoshida M. On the Syntax and Semantics of Negation in Japanese // Journal of Japanese Linguistics. – 2019. – Vol. 35, No. 2. – P. 113-145.
13. Mirzayev A. Yapon tilining grammatikasi: darslik. – Toshkent: TDSHI nashriyoti, 2021. – 320 b.
14. Ergashev B.O. Agglyutinativ tillarda inkor kategoriyasi: qiyosiy-tipologik tahlil // O'zbek tili va adabiyoti. – 2022. – № 4. – B. 78-91.